

Standard Tourism based on Quranic Teachings *

Mustafa Mahmoudi ^۱

Abstract

Progress and the development of tourism (mass) derived from the western materialistic worldview in recent years have brought unfavorable and inappropriate consequences in many areas, but Islamic countries usually face cultural challenges to developing this type of tourism; Therefore, Muslim thinkers can provide solutions to solve this problem, one of which is to provide an alternative model following the recommendations of the Holy Quran. It is intended that in this article, by identifying and categorizing the verses of the Holy Quran, we will provide the best tourism recommendations to tourists and Islamic tourism activists per human nature. This research uses descriptive-analytical and library methods to collect data. Examining the verses of the Quran showed that God mentions four types of travel with the names: ۱) travel, ۲) tourism, ۳) emigration, and ۴) pilgrimage, and gives practical advice to tourists and activists by introducing religious models and rational examples. Tourism places; things like choosing a travel guide, practices while traveling, protecting the environment and avoiding extravagance.

Keywords: Quran, Travel, Tourism, Islamic Tourism.

*. Date of receiving: June ۵, ۲۰۲۲, Date of approval: January ۱, ۲۰۲۳.

^۱. PhD in Tourism Management, Allamah Tabatabai University, Tehran, Iran; (m_mahmoudi@atu.ac.ir).

گردشگری تراز بر اساس آموزه‌های قرآنی*

مصطفی محمودی^۱

چکیده

رشد و توسعه گردشگری (انبوه) برگرفته از جهان‌بینی مادی‌گرایانه غربی در سال‌های اخیر پیامدهای نامطلوب و نامناسبی را در بسیاری از مناطق به همراه داشته است؛ اما کشورهای اسلامی برای توسعه این نوع از گردشگری معمولاً با چالش‌های فرهنگی مواجه هستند؛ از این‌رو متفکران و اندیشمندان مسلمان می‌توانند راه‌کارهایی را برای رفع این مشکل ارائه نمایند که یکی از آن‌ها ارائه الگویی جایگزین مطابق با توصیه‌های قرآن کریم است. بناست که در این مقاله با شناسایی و دسته‌بندی موضوعی آیات قرآن کریم بهترین توصیه‌های گردشگری را متناسب با فطرت انسان به گردشگران و فعالان گردشگری تراز اسلامی ارائه بدهیم. این پژوهش از نوع توصیفی - تحلیلی بوده و از روش کتابخانه‌ای جهت جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. بررسی آیات قرآن نشان داد که خداوند از چهار نوع مسافرت با نام‌های: (۱) سیر، (۲) سیاحت، (۳) هجرت، و (۴) زیارت سخن به میان می‌آورد و توصیه‌های کاربردی را با معرفی الگوهای دینی و مثال‌های عقلی در اختیار گردشگران و فعالان گردشگری قرار می‌دهد؛ مواردی همچون: انتخاب راهنمای سفر، اعمال هنگام سفر، حفاظت از محیط‌زیست و پرهیز از اسراف.

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، مسافرت، گردشگری، گردشگری اسلامی.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۵ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۱۰/۱۱.

۱. دانش‌آموخته دکتری مدیریت گردشگری، دانشگاه علامه طباطبائی تهران، ایران؛ (m_mahmoudi@atu.ac.ir).

مقدمه

اندیشمندان همواره به مفهوم گردشگری توجه داشته‌اند و از آن در طول تاریخ تعریف‌های گوناگونی ارائه گردیده و برداشت‌های متنوعی از این مفهوم شده است؛ اما در دوره معاصر عمده این تعریف‌ها ریشه در جهان‌بینی مادی‌گرایانه غربی دارد. ایده‌ها، باورها، کنش‌ها و عملکردهای حول این مفهوم در تمدن جدید به صورت‌بندی از دانایی منجر شده که تولید و سازمان‌دهی آن مبین لذت‌جویی صرف و چیره شده انسان بر طبیعت در غالب گردشگری انبوه است.

رشد و توسعه گردشگری (انبوه) که بر اساس مفاهیم غیر الهی شکل گرفته است پیامدهای نامطلوب و نامناسبی را در سال‌های اخیر از نظر اجتماعی و فرهنگی نظیر افزایش جرم و جنایت، تغییر در ساختار جامعه، اختلالات اجتماعی، استحاله و تهاجم فرهنگی، بروز مفاسد و ناهنجاری‌های اجتماعی، رشد الکلیسم و شکل‌گیری فرهنگ غلط محلی (تراپیان، ۱۳۸۷) در بسیاری از مناطق به‌همراه داشته است. در این میان، قبول شکست این تفکر اقتصادمحور صرف، از جانب خود غربیان در اجلاس‌های گوناگون جهانی مانند براتلند (Brundtland)، راه را برای ورود الگوهای جایگزین (تغییر پارادایم) باز کرده است که یکی از آن‌ها می‌تواند الگوی گردشگری بر پایه مفاهیم قرآنی یا همان گردشگری اسلامی باشد.

البته سوءبرداشتی میان اندیشمندان حوزه گردشگری و حتی خود گردشگران وجود دارد که گردشگری مدنظر قرآن صرفاً به بازدید مکان‌های مذهبی و زیارتی مانند کعبه خلاصه می‌شود؛ اما سفر از نظر قرآن زمینه‌ساز پیشرفت‌های مادی و معنوی، بهره‌گیری از آداب خوب دیگران و نیز مایه عبرت‌گیری از عاقبت گذشتگان و علل سقوط آنان است. در معنایی کاربردی، زندگی مذهبی و جنبه‌های فرهنگی در توصیه‌های قرآن در هم تنیده شده‌اند.

اکنون که امکان ابلاغ و عرضه اسلام از طریق گردشگری و آمدوشدهای فرهنگی - مذهبی فراهم است باید بیش‌ازپیش به آن توجه کرد و در گسترش آن کوشا بود؛ چراکه بررسی این پدیده اگرچه نگاهی پیچیده و متناقض را می‌طلبد؛ اما ضروری و حیاتی است. باید گردشگری را از نو معرفی کرد و ابعاد آن را از همه زوایا دیده و در زیرمجموعه الگوی اسلامی قرار داد و این مهم نیازمند یک مهندسی همه‌جانبه نسبت به مفاهیم پایه و ساختارها و اسناد موردنیاز است تا بتوانیم مسیر درست را تعیین کنیم. این نیاز وقتی بیشتر احساس می‌شود که امروزه گردشگری سومین صنعت دنیا در تجارت جهانی است که علاوه بر مبادله ارزی، ارزش‌های اخلاقی نیز همراه آن مبادله می‌شوند.

شناخت درست از مسافرت اسلامی و حلال از منظر احکام برگرفته از آیات قرآن کریم تلاشی در راستای گسترش صنعت گردشگری و به‌ویژه گردشگری مدنظر این مکتب ناب است. راهکارها و رهنمودهای برگرفته از دل این آیات گامی مؤثر در راستای تحقق این سنت الهی است و این مطالعه به‌دنبال ارائه و بررسی موضوعات و مفاهیم جدیدی می‌باشد که با آموزه‌های قرآن کریم درباره مسافرت و گردشگری هماهنگی داشته باشند. در راستای تحقق این هدف، پرسشی که در این مقاله به‌دنبال پاسخگویی به آن خواهیم بود عبارت است از: «قرآن

کریم گردشگری و مسافرت مدنظر خود را بر اساس چه موضوعات و مفاهیمی تعریف و تبیین می کند؟».

الف. مبانی نظری

گردشگری انجام مسافرت به قصد لذت و تفریح (بخش تقاضا) و برنامه ریزی تور و ارائه انواع خدمات اقامتی و سیاحتی به گردشگران (بخش عرضه) تعریف شده است. مجموع این دو بخش نظامی را با نام صنعت گردشگری تشکیل می دهند (رویکرد سیستمی). وارور (۲۰۰۰) معتقد است: «گردشگری مجموعه ای از پدیده ها و ارتباطات ناشی از کنش متقابل گردشگران، سرمایه ها، دولت ها و جوامع میزبان، دانشگاه ها و سازمان های غیردولتی در فرآیند جذب، حمل و نقل، پذیرایی و کنترل گردشگران و سایر بازدیدکنندگان است.» (پاپلی یزدی و سقایی، گردشگری: ماهیت و مفاهیم، ۱۳۹۳: ۱۲). هال و پیچ (۱۹۹۹) هم معتقد هستند که از پنج رویکرد و منظر متفاوت می توان به مشاهده صنعت گردشگری پرداخت: ۱. اقتصادی محض، ۲. اقتصادی؛ ۳. فیزیکی / فضایی، ۴. اجتماعی، و ۵. پایدار (حیدری چپانه، مبانی برنامه ریزی صنعت توریسم، ۱۳۸۷: ۳۵).

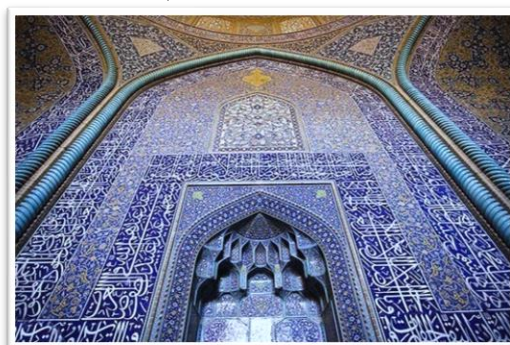
رویکرد و نگاه اقتصادی به صنعت گردشگری که ریشه در جهان بینی مادی گرایانه غربی دارد در رویکردهای فوق الذکر غالب تر است. به طور مثال، جملات: ۱. در حال حاضر صنعت گردشگری، پس از صنعت نفت و خودروسازی، سومین صنعت مهم جهان است (یاوری و همکاران، تأثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، ۱۳۸۹)؛ ۲. این صنعت یازده درصد از تولید ناخالص داخلی (Hall, & Williams, tourism and innovation, ۲۰۱۹)، ده درصد از اشتغال (Inkson & Minnaert, Tourism management: an introduction, ۲۰۱۸)، و پنج درصد از تمام صادرات و سرمایه گذاری جهانی را به خود اختصاص می دهد (McNally & Maroun, It is not always bad news: illustrating the potential of integrated reporting using a case study in the eco-tourism industry. Accounting, Auditing & Accountability Journal, ۲۰۱۸, ۳۱(۵), pp. ۱۳۱۹-۱۳۴۸)؛ و ۳) یا این صنعت بر اساس پیش بینی اقتصاددانان به بزرگ ترین اقتصاد جهانی در آینده ای نه چندان دور تبدیل خواهد شد (Redi & Fernandez, Describing coopetition among destinations: evidence from the unwto Silk Road program ethics and decision-making for sustainable business practices. IGI, ۲۰۱۸, pp. ۲۱۷-۲۳۸)، معمولاً جهت توجیه تمام طرح ها و پروژه های گردشگری استفاده می شوند.

البته نگاه صرف اقتصادی با افزایش اثرات منفی گوناگون در مقصدهای گردشگری با چالش مواجه شده است؛ زیرا دستاوردهای چند دهه اخیر این صنعت نشان می دهند که گردشگری در کنار سودهای اقتصادی فراوانی که برای شرکت های چندملیتی به ارمغان آورده کشورهای فقیر را تنها با اثرات منفی اجتماعی و فرهنگی دست به گریبان ساخته است. اکنون بسیاری از کشورها از حالت منفعلانه خارج شده به دنبال گردشگری جایگزین رفته اند. گردشگری جایگزین با عنایت به شاخص های توسعه پایدار باید از همان ابتدا به شیوه ای سنجیده برای احترام به فرهنگ محلی، آموزش گردشگران و جوامع میزبان برنامه ریزی و تدوین گردد. رویکردی

که کشورهای اسلامی هم با استفاده از منابع و کتب دینی خود مثل قرآن کریم قادر به پیگیری آن هستند. قرآن کریم مهم‌ترین منبع دینی و فقهی مسلمانان زمان حاضر را با گذشته مرتبط دانسته و پیوند فکری و فرهنگی نسل جدید را با گذشتگان برای درک حقایق زمان لازم می‌داند و بر این باور تأکید دارد که وظائف و مسئولیت‌های آیندگان را ارتباط و پیوند گذشته و حاضر روشن‌تر می‌کند. در همین راستا، آیات قرآنی بسیاری سفارش اکید به سیر و سیاحت و گردش در زمین می‌کنند. در قرآن کریم ۱۴ آیه در ارتباط با گردشگری وجود دارد که ۱۱ آیه در مکه و ۳ آیه در مدینه نازل شده است. همچنین ۷ آیه به‌طور مستقیم امر به گردشگری داشته و ۷ آیه توصیه غیرمستقیم نموده است (سقانی و آبدار اصفهانی، «گردشگری از دیدگاه قرآن و روایات»، ۱۳۹۳: ۹۳).

تاریخ نه‌چندان دور اروپا نشان می‌دهد که تنها گروه خاصی از اشراف و افراد متمکن در این قاره به مسافرت می‌پرداختند (رنجریان و زاهدی، شناخت گردشگری، ۱۳۹۱: ۳۲)، درحالی‌که پیامبر اسلام از همان ابتدا مسلمانان را، بر اساس آیات خداوند یکتا، به انجام مسافرت برای کسب دانش و گسترش دین تشویق می‌کردند. تأثیرات شگرف آموزه‌های قرآن بر میراث فرهنگی اسلامی که بخشی از جاذبه‌های گردشگری فرهنگی است بر کسی پوشیده نیست. بناهای مذهبی و عام‌المنفعه فراوانی در دوران اسلامی ساخته شده‌اند که مسجدها، آرامگاه‌ها، آب‌انبارها، کاروان‌سراها و ... نمونه‌های کوچکی از آنان به شمار می‌آیند. تمامی این بناها و تزیین‌های وابسته به آن تحت نفوذ فراوان قرآن و تعالیم آن هستند (کیانی، تاریخ هنر و معماری ایران در دوران اسلامی، ۱۳۹۵: ۹۰). همچنین خط و خوشنویسی، با توجه به مذموم و ممنوع بودن ساخت نقش‌های پیکره‌ای که از اصول و ارکان دین اسلام است، تناسبی نزدیک با ذات معجزه‌جاویدان یعنی قرآن دارد (دیماند، راهنمای صنایع اسلامی، ۱۳۹۰: ۶۲). اکنون رنگ و بوی تعالیم قرآن با گذشت قرن‌ها همچنان بر میراث فرهنگی جلوه‌گری کرده و بندبند این فرهنگ با نگرش‌های وزین قرآنی درهم آمیخته است.

شکل ۱. کتیبه‌های قرآنی مسجد پربازدید شیخ لطف‌الله اصفهان

در کل، جهان اسلام به لحاظ موقعیت جغرافیایی و طبیعی موقعیت مناسبی دارد و می‌تواند از صنعت گردشگری شکل‌گرفته بر پایه مفاهیم قرآن به‌عنوان منبع درآمد پایدار استفاده نماید. همچنین رواج گردشگری بر

اساس تسهيل رفت و آمد ميان کشورهای اسلامي افزون بر افزايش همبستگي های ديني به رفع نيازهای توسعه ای مردمان اين کشورها نيز کمک خواهد کرد. اين نوع گردشگری هم معلومات مسلمانان را درباره دانش روز و احکام ديني بالا خواهد برد و هم جايگاه مسلمانان را در بازگشت به دوره تمدن فرهنگي و علمي جهان اسلام ارتقاء خواهد بخشيد.

ديگر نقطه قوت کشورهای اسلامي فرهنگ است. بسياری از کشورهای اسلامي مانند مصر، ايران و ترکيه دارای تمدن ديرينه ای هستند و می توانند آثار و امکنه فرهنگي گوناگونی همچون مساجد، ميادين شهري، شهرهای قديمي، بناهای تاريخي متعدد، عبادتگاه ها و روستاهای قديمي را همراه با خدمات رسانی مناسب در اختيار گردشگران مسلمان و غيرمسلمان بگذارند. اساساً فضاي معنوي کشورهای مسلمان خود دارای جاذبه گردشگری است و بسياری از مردم جهان دوست دارند به مناطقي سفر کنند تا فرهنگ و ارزش های اسلامي را در آنجا تجربه کنند، مانند: غذاهای حلال، خدمات باکيفيت و رفتار مهربانانه اسلامي.

پيشينه پژوهش

تک نگاشت هایی درباره مفهوم گردشگری اسلامي يا حلال و ويژگي های آن در داخل و خارج کشور وجود دارند؛ اما به نظر نگارنده تاکنون مقاله ای به چاپ نرسيده است که به طور کامل در زمينه مبادي و مباني گردشگری اسلامي از دیدگاه قرآن کریم سخن گفته باشد. تفاوت اين پژوهش با اين مطالعات انجام گرفته استفاده صرف از آيات قرآن است؛ زيرا ميان مسلمانان اهل تسنن و تشيع درباره حجت بودن قرآن هيچ گونه اختلافي وجود ندارند و سعی بر نشان دادن اشتراکات ميان اين مذاهب بوده است. بعضی از اين مطالعات به اين شرح هستند:

روزنبرگ و چوفاني (۲۰۰۹)، بهاردين (۲۰۱۴) و رزاق و همکاران (۲۰۱۶) در مطالعات خارجي خود چند ويژگي مشخص را بر اساس تعاليم قرآني و ديني برای مدیریت و عمليات مقصدهای گردشگری ارائه کردند: ۱. وجود خدمات غذايي حلال (رستوران ها و غذاخوري های بدون سرو مشروبات الکلي و پخت گوشت خوک)؛ ۲. ايجاد شرايط برپايي و اقامه نماز (در بازارها، جاذبه ها و هتل ها)؛ ۳. خدمات و امکانات ماه رمضان؛ ۴. نبود فعاليت های غيرحلال (قمارخانه، کاباره و باشگاه شبانه)؛ و استخدام کارکنان مسلمان.

در ميان پژوهشگران ايراني جمالي نژاد (۱۳۹۱)، شفقي و همکاران (۱۳۹۱) و حسيني و همکاران (۱۳۹۹) به بررسي ضرورت ها و تبين گردشگری حلال و اسلامي پرداخته اند. مخلصي (۱۳۹۶) طبق آيه ۲۸ سوره توبه حفظ حرمت و جايگاه امکان مقدس را هنگام ورود غير مسلمانان ضرورتي فقهي می داند که بايد با برنامه ريزی درست آن را تأمين کرد. همچنين تقتي (۱۳۹۶) دولت اسلامي را با توجه به آيات امر به معروف و نهی از منکر مسئول الزام غيرمسلمانان اعم از ساکن و جهانگرد به رعايت حجاب می داند. در نهايت، کرويبي و محمودي (۱۳۹۷) رعايت اصول اخلاقي چون وفاداري، رازداري، عدم تکروري، خوش خلقي را از محدود درخواست های دين اسلام از مسافران دانسته و آنان را از مسافرت هایی که به قصد آسيب زدن به ديگر افراد صورت گيرد، شديداً نهی می کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوعی توصیفی - تحلیلی بوده و از میان روش‌های پژوهش، به تناسب موضوع و هدف، از روش کتابخانه‌ای برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. جهت پاسخگویی به پرسش پژوهش، مرحله اول به شناسایی و جمع‌آوری آیات مرتبط با مسافرت و گردشگری از دل قرآن کریم اختصاص یافت و در مرحله بعد آیات شناسایی شده با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

ب. انواع مسافرت از نظر قرآن

قرآن کتابی جامع و فراگیر است که نخستین سخن را به عنوان منبع بنیادی و اساسی در فهم و دستیابی به احکام شرعی می‌زند. در محتوای کلی آیات و روح سفری که در آموزه‌های دینی بدان ترغیب می‌شود برمی‌آید که سیر و سیاحت در مکتب اسلام جایگاه خاصی دارد. مسافرت در مکتب اسلام به دلایل متفاوت توصیه می‌شود، مانند: کسب دانش، تحصیل، تجربه، تجارت، تفریح، خویشاوندی (صله رحم) و انجام شرایع مذهبی. برخلاف نظریات مربوط به رفتارشناسی گردشگران، سفر مسلمانان حتماً باید با نیت دینی (قرب الی الله) آغاز شود؛ یعنی کسب دانشی مفید برای دنیا و آخرت فرد، انجام تجارت تنها برای کسب روزی حلال، تفریح سالم برای نشاط یافتن در انجام عبادت‌های آینده، تحکیم پیوند خویشاوندی که قطع شدن آن جزو گناهان کبیره است. مسافرت در قرآن با عناوین سیر، سیاحت و زیارت شناخته می‌شود که ما در ادامه به بررسی هریک از آنان خواهیم پرداخت.

مفهوم	کاربرد	ریشه
سیر	به معنای رهنورد، همچنین مورد استفاده برای گردش	لغت عربی سَیَّرَ؛ سوره عنکبوت آیه ۲۰
سیاحت	معادلی برای جهانگردی	لغت عربی سَافَرْتُ؛ سوره توبه آیه ۱۱۲
هَجَرَت (کوچ)	به معنای مسافرت گاهی بدون قصد بازگشت	لغت عربی هَجَرَ؛ سوره مریم آیه ۴۶
زیارت	بازدید از اماکن و مشاهد مقدس	لغت عربی زَارَتْ؛ سوره التکوین آیه ۲ و کهف آیه ۱۷

جدول ۱. انواع مسافرت از نگاه قرآن

یک. سیر

تعبیر قرآنی گردشگری و جهانگردی را می‌توان «سیر فی الارض» دانست. واژه «سیر» در قرآن کریم بیش از ده‌ها بار با اشکال گوناگون به کار رفته است (سیروا ۶ بار) و نیز أفلم یسیروا و ألم یسیروا (۷ بار). برخی از این آیات به این شرح هستند:

- «بگو در زمین سیر کنید و بنگرید خداوند چگونه آفرینش را آغاز کرده، سپس خداوند جهان آخرت را ایجاد می‌کند. خداوند بر همه چیز قادر است.» (عنکبوت/۲۰). این آیه و سه آیه پس از آن به پیامبر دستور می‌دهند که مشرکان را مورد خطاب قرار داده و حجت خویش را بر آنان تمام کند و به سیر در زمین ارشادشان نماید (طباطبائی، تفسیر المیزان، ۱۳۹۸: ۱۶/۱۷۴). این آیه همچنین مردم را به سیر آفاقی در مسئله معاد دعوت کرده و می‌فرماید که بروید و بر روی زمین بگردید و انواع موجودات زنده را ببینید. اقوام و جمعیت‌های گوناگون را ملاحظه کنید و بنگرید که خداوند آفرینش نخستین آنان را چگونه ایجاد کرده است (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۸۹: ۱۶/۲۳۶)؛ بنابراین این آیه مردم را برای روشن‌تر شدن مسئله معاد به سیر در زمین دعوت می‌کند، یعنی مراد از سیر در زمین، سیر علمی و پژوهش‌هایی برای کشف رموز خلقت است. همان روشی که دانشمندان برای مطالعه جانوران، دریاها و جنگل‌ها و نیز مطالعه در وضع زندگی پرندگان و حشرات به کار برده و به قوانین جدیدی در خلقت دست می‌یابند (بهرام‌پور، نسیم حیات، ۱۳۸۵).

- «بگو بر روی زمین سیر کنید سپس بنگرید چه شد سرانجام کسانی که آیات الهی را تکذیب می‌کردند.» (انعام/۱۱). خداوند در این آیه به پیامبر دستور می‌دهد تا مردم را سفارش به سیر و گردش کند و عواقب افراد تکذیب‌کننده حق را با چشم خود ببیند، شاید از خواب غفلت بیدار شوند. ضمناً ذکر کلمه «سپس» که معمولاً در مورد عطف با فاصله زمانی به کار می‌رود شاید به این دلیل باشد که در قضاوت خود عجله نکند (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۸۹: ۵/۱۶۲).

- «بگو در زمین سیر کنید و بنگرید عاقبت افراد پیش از شما چگونه بود؟ اکثر آن‌ها مشرک بودند.» (روم/۴۲). خداوند در این آیه برای اینکه مردم شواهد زنده‌ای را در مسئله ظهور فساد روی زمین به دلیل گناه انسان‌ها با چشم خود ببینند دستور به سیر می‌دهد. خداوند حکیم در حقیقت به سیر و گردشگری در زمین فرمان می‌دهد؛ اما نه برای تفریح و گذران اوقات فراغت صرف؛ بلکه هدف بالاتر از این مطالب است؛ زیرا او می‌خواهد به وسیله گردش بر روی زمین از شرک فاصله بگیرند و به ندای توحید و رستگاری گوش فرا دهند که انسان‌ها را به خوشبختی و سعادت می‌رساند.

- خداوند در شرح حال یک قوم می‌فرماید: «سرزمین آن‌ها را تا آنجا آباد کردیم که نه تنها شهرهایشان را غرق نعمت کردیم بلکه میان آن‌ها و شهرهای پربرکت آن‌ها آبادی‌های نمایانی قرار دادیم.» (سبا/۱۸). اکثر مفسران گفته‌اند که مراد سرزمین شامات، فلسطین و مهم‌تر امنیت سفر در آن‌ها چه در روز و چه در شب بوده؛ زیرا امنیت شب مهم است و بسیاری از حوادث مسافرت در این زمان اتفاق می‌افتند، مثل حمله دشمنان و سارقان (بهرام‌پور، نسیم حیات، ۱۳۸۵).

- خداوند در سوره نمل یک فرهنگ رایج میان امت‌های انکارکننده معاد خاطرنشان ساخته و می‌گوید: «آن‌ها عذاب‌های الهی را انکار می‌کنند و منکران معاد باید بدانند آنچه منکرش هستند، پشت سرشان ایستاده و خداوند از تمام اعمال و نیت آن‌ها آگاه است.» (نمل/۶۹-۷۵). در آیات قبل این سوره هم آمده که منکران معاد تصمیم گرفته‌اند آن را انکار کنند؛ بنابراین هیچ دلیل و برهانی بر آن‌ها اثر ندارد. خداوند در این آیات آنان را

با رویکرد تهدید به سرنوشت تلخ همگنان خود در تاریخ متوجه می‌سازد. شما می‌گویید از این وعده‌ها به نیاکان ما هم داده شده بود؛ اما اتفاقی نیفتاد بدانید که این اتفاق واقع شد و آنان هلاک گردیدند و آثارشان باقی مانده و این سرنوشت از شما هم دور نیست (همان).

- «پیش از شما مللی بودند و رفتند، در اطراف زمین سیر کنید و ببینید که آنان که وعده‌های خدا را تکذیب کردند چگونه هلاک شدند.» (آل عمران/۱۳۷). خداوند نسبت به ملت‌ها سنت‌هایی دارد، برای نمونه یکی از این سنت‌ها به‌سختی مبتلا کردن برخی از آنان است شاید از این طریق بیدار شده و خود را اصلاح کنند. این مشکلات باعث بیداری مردم پاک‌طینت و غربال شدن آنان از افراد ناپاک و دروغ‌گو خواهد شد. به‌طور مثال، افراد با شکست در جنگ و مجروح شدن نباید دچار یأس و ناامیدی شوند؛ بلکه باید در زمین به گردش بپردازند و آثار فرعون‌ها و نمرودهای همیشه مقتدری پند گیرند که اینک در دل خاک خفته‌اند (بی‌آزارشیرازی و حجتی، تفسیر کاشف: ترسیمی از چهره موزون سور قرآن و روابط آیات، ۱۳۷۸)؛ بنابراین شناخت تاریخ گذشتگان اهمیت فراوانی دارد. خصوصیات اخلاقی و کارهای نیک و بد و نیز طرز تفکر و علل سقوط یا ترقی جوامع گوناگون در تاریخ بازگو می‌شود.

اگر مسلمانان با هدف عبرت‌آموزی و کسب تجربه از پیشینیان سفر کرده و با دنیای اطراف ارتباط برقرار کنند می‌توانند تحول و جنبشی عظیم در جهان پدید آورند (بهرام‌پور، نسیم حیات، ۱۳۸۵). برای تفسیر این آیه در کتاب تفسیر راهنما نکاتی ذکر شده است:

- لزوم جهانگردی و سیر و سیاحت برای مطالعه در عاقبت تکذیب‌کنندگان انبیاء. «انظروا» از مصدر نظر به معنای گرداندن چشم برای درک و دریافت چیزی و دیدن آن است؛
- گروه‌ها و اقوامی که انبیای الهی را در طول تاریخ تکذیب کردند گرفتار عذاب شدند (دعوت از مردم برای گردشگری جهت مطالعه در عاقبت تکذیب‌کنندگان)؛
- مطالعه تاریخ وسیله عبرت و درس‌آموزی می‌باشد؛
- پهنه زمین دارای آثار عبرت‌آموزی از ملت‌های پیشین است؛
- قانون‌مندی و یکسانی راه‌های کمال و سعادت آدمیان و نیز انحطاط آنان در طول تاریخ (هاشمی‌رفسنجانی، تفسیر راهنما، ۱۳۹۵).

امر (سیروا) و (انظروا) هرچه باشد (مولوی، ارشادی، وجوبی و استحبابی) همانند دیگر اوامر قرآن است و مخاطبان مسلمان باید آن را جدی گرفته و دنبال نمایند تا به دستاوردهای آن دست یازند (یعقوبی، «گردشگری در قرآن»، ۱۳۷۶). این امرها از دیدگاه فقهی باید موردتوجه پژوهشگران و مدیران کشور قرار گیرند که آیا این‌گونه اوامر قرآن تکلیف‌آور نیستند و نمی‌بایست گروه‌هایی از مسلمانان برای راهنمایی سایرین در این زمینه پژوهش و کنجکاوی کنند؟ اصول، قواعد و فروع آن را مانند دیگر علوم شرعی روشن سازند؟ و در زمانی که حکومت قدرتمند دینی وجود دارد و ابزارهای پیام‌رسانی نیز فراهم است، آیا نباید این امرهای قرآنی را در قالب نهاد و ساختاری سازمان‌یافته مانند وزارت گردشگری پیاده‌سازی کرده و الگویی از آن را به جهانیان ارائه نمود؟!

دو. سیاحت

سیاحت با کلمه سائح (روزه‌دار)، مسیح و سیح از نظر واژه‌شناسی هم ریشه است. به آب روان در زبان عربی سیح می‌گویند و به روزه‌دار نیز سائح می‌گویند به دلیل اینکه هنگام روزه‌داری، از خواسته‌ای نفسانی به‌سوی اوامر الهی حرکت کرده و بر اطاعت خداوند استوار است (جان‌جهانی، ۱۳۸۲: ۶۴). علامه مصطفوی (۱۴۱۶ق) اصل یگانه در معنای این واژه را حرکت و جریانی می‌داند که همراه با تدبیر و تفکر باشد. در کتاب لسان العرب کلمه مسیح را به معنی اسم فاعل، سائح و گردشگر معنی می‌کند زیرا حضرت عیسی در زمین رفت‌وآمد می‌نمود و آنگاه که شب فرا می‌رسید تا هنگام صبح به عبادت می‌پرداخت (ابن‌منظور، لسان العرب، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ۴۹۳)؛ بنابراین با توجه به معنای سیاحت چنین برمی‌آید که سیاح کسی است که اثر حقیقت در او ظاهر و آشکار شده باشد.

همچنین این واژه در لغت‌نامه دهخدا صیغه مبالغه از سَاح است و آن کسی است که در اقطار و اکناف عالم بسیار سفر کند. قرآن کریم هم هنگام ترسیم چهره مؤمنان و تصویر فرزندان به تکلیف‌های فردی، اجتماعی و ویژگی‌های ارزشی آنان اشاره کرده و یکی از آن خصائص را «سائح» بودن برمی‌شمرد: «آنان که با خدا روی آشتی دارند و خدا را عبادت می‌کنند، با سپاس و ستایش خداوند نرم و آرام در راه زندگی قدم می‌زنند، تکلیف انفرادی خود یعنی نماز را با دو رکن اصلی آن رکوع و سجده به پا می‌دارند و تکلیف اجتماعی خود را با دو رکن اساسی آن امر به معروف و نهی از منکر، به فرجام برده و مرزهای الهی را نگاهبانند.» (توبه/۱۱۲). بر اساس این آیه مؤمنان دو ویژگی شخصیتی مهم دارند:

۱. آنان دارای حرکت و جنب‌وجوش در راستای بندگی خداوند هستند و نه مردمی راکد و زمین‌گیر.
 ۲. آنان همچنین سیرکنندگان در زمین برای شناخت نشانه‌های خداوند و تعقل آن‌ها هستند (هاشمی‌رفسنجانی، تفسیر راهنما، ۱۳۹۵).
- علامه طباطبائی در تفسیر المیزان به قرینه سیاق و روند آیه ۱۱۲ سوره توبه، آن را به معنای سیر و حرکت به‌سوی مراکز عبادی معنی کرده است؛ اما ایشان باز در توضیح معنی سیاحت گفته‌اند که: «از ویژگی‌های مؤمنان راستین یکی آن است که گردش و حرکت می‌کنند از پایگاهی از پایگاه‌های دینی و عبادی به‌سوی پایگاهی دیگر.» این معنا سازگار با همان معنای لغوی است که سیاحت را به معنای حرکت، جابجایی و گردشگری دانسته است (یعقوبی، «گردشگری در قرآن»، ۱۳۷۶).

سه. هجرت

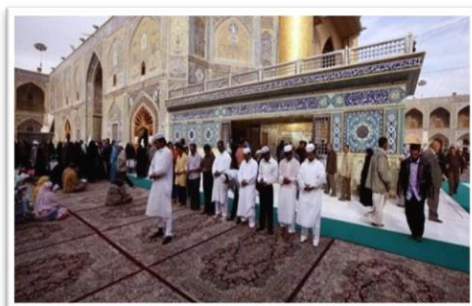
هجرت به معنای ترک هرچیز شده که انسان در مقابل آن تعهد دارد، مانند: دیار، خاندان و اقوام. مقصد مهاجر؛ اما همانند سیر تنها طی طریق و دیدن نادیده‌ها نیست. مهاجر بیش از آنکه پشت به خانه و کاشانه خویش داشته باشد روی به آینده‌ای روشن در دیار مقصد دارد. او عاشقانه به آغوش سختی‌ها می‌رود. هجرت معمولاً همراه جهاد است (بقره/۲۱۸) و در قرآن انجام سفر برای انجام احکام عبادی با این واژه بیان می‌شود. قرآن کریم گاهی از مسافرت با نام مهاجرت یاد کرده و آن را از اسباب توسعه فرهنگی و اقتصادی شمرده است:

«هرکس در راه خدا مهاجرت کند در پهنای زمین آسایش بیشتر و گشایشی به دست خواهد آورد.» (نساء/۱۰۰).

چهار. زیارت

از سفرهای بسیار بافضیلت حضور در جوار قبور پیامبران، صالحان و شهدا است. زیارت پدیده قابل مشاهده با ماهیتی پیچیده است که در همه ادیان به آن تأکید می‌شود. افراد صالح در فرهنگ اسلامی پس از مرگ نیز میان مردم حضور روحی و معنوی داشته و بر اعمال سایرین شاهد و گواه هستند؛ زیرا آنان طبق آیات قرآن حیاتی خرم در برزخ داشته و از نعمت‌های الهی برخوردارند: «هرگز گمان مبر کسانی که در راه خدا کشته شده‌اند، مردگانند! بلکه زنده‌اند و نزد پروردگارشان روزی داده می‌شوند و برای نعمت‌های زیادی که خداوند از فضل خود به آنان عطا نموده خشنود هستند.» (آل عمران/۱۶۹). همچنین بر اساس آیه ۲۱ سوره کهف، مردم پس از مرگ اصحاب کهف برای زنده نگه داشتن یاد آن‌ها به نزاع بر سر ساختن مسجد بر مزارشان یا ایجاد پرستشگاهی در غار ایشان پرداختند.

شکل ۲. نماز گزاردن اهل تسنن در حرم امام اول شیعیان

برحسب ویژگی‌های مذهبی می‌توان زائران را به دو گروه دسته‌بندی کرد: ۱. گروهی که به زیارت امکان مقدسه دین خود می‌روند و ۲. گروهی که از اماکن سایر ادیان بازدید می‌کنند. گروه اول در دسته زائران قرار می‌گیرند چون انگیزه اصلی آن‌ها انجام امور دینی است؛ اما دسته دوم را می‌توان در گروه گردشگران مذهبی (یا حتی فرهنگی) قلمداد نمود زیرا نیت افراد برای این مسافرت متفاوت خواهد بود (غضنفرپور، جغرافیای گردشگری با تأکید بر گردشگری زیارتی، ۱۳۹۲). در کل زائران امید دارند:

- معنویتشان تقویت گردد؛
 - این سفر به عنوان ابزاری برای دستیابی به اهداف معنوی‌شان شود؛
 - پاداش الهی به همراه پاداش مادی (مانند ارتقاء جایگاه در میان مردم) کسب کنند (همان).
- البته مهم‌ترین سفر زیارتی مسلمانان حج نام دارد. حج بزرگ‌ترین حرکت جمعی بشر روی کره زمین بوده و با انواع دیگر زیارت در جهان تفاوت دارد؛ زیرا برای زائران مسلمان جنبه تقریعی، اقتصادی و ماجراجویانه آن معنا ندارد. بر مسلمانانی که استطاعت مالی دارند واجب است که حداقل یک بار در طول عمر خود به مکه

مشرف شوند. بخش عمده‌ای از وقت زائران در حج صرف عبادت و انجام تشریفات مذهبی می‌شود و حتی فرصتی برای گفتگو و تبادل فرهنگی میان اقوام و ملل وجود ندارد. عمره (حج کوچک) برخلاف حج (فقط در ماه ذی‌الحجه) زمان مشخصی ندارد و می‌تواند در تمام ایام سال انجام شود (پیروی، سفر و گردشگری، ۱۳۹۶).

درباره ویژگی‌های حج در قرآن کریم با عناوین: ۱. جایگاه عبادت برای مردم (آل عمران/ ۹۶ و ۹۷)؛ ۲. سرزمین پربرکت (مانده/ ۹۷)؛ ۳. منشأ هدایت و کانون توجه همه‌ی جهانیان (بقره/ ۹۷)؛ ۴. دارای نشانه‌های روشن الهی (بقره/ ۱۵۸)؛ و ۵. سرزمین امن الهی (حج/ ۳۲) یاد شده است.

۲. الگوهای مسافرتی قرآن

کمتر سوره‌ای در میان سوره‌های قرآن یافت می‌شود که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به داستان سیروسفر یک پیامبر نیرداخته باشد، داستان‌هایی از قبیل:

- هبوط حضرت آدم (علیه‌السلام)؛
- حضرت نوح (علیه‌السلام) بر فراز کوه جودی؛
- سفرهای تبلیغی و دینی حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) و ساختن کعبه؛
- سفر فرزندان یعقوب (علیه‌السلام)؛
- سفر حضرت موسی (علیه‌السلام) در وادی مقدس طور و سفر او با حضرت خضر (علیه‌السلام)؛
- سیاحت‌های حضرت عیسی (علیه‌السلام)؛
- هجرت و سفر معراج پیامبر اسلام (ص).

تحلیل سفرهای این بزرگان و مطالعه شرح زندگی آنان از ابعاد فرهنگی، اقتصادی و اعتقادی می‌تواند به روشن‌تر شدن گردشگری مدنظر اسلام کمک فراوانی کند که در ادامه به بررسی مسافرت برخی از آنان خواهیم پرداخت:

۱. **حضرت آدم (علیه‌السلام)؛** داستان خلقت و سکونت اولین انسان در بهشت بارها در قرآن مورد اشاره قرار گرفته است. ما به او فرمودیم: «ای آدم! تو با همسرت در بهشت سکونت کرده و از میوه‌های آن تناول نما اما به این درخت نزدیک نشوید که از ستمگران خواهید شد.» (بقره/ ۳۵). این داستان دارای مفاهیم عرفانی و اخلاقی بسیاری برای استفاده است؛ اما بر اساس این آیه تنها به نکته‌ای در حوزه گردشگری می‌پردازیم اینکه مهمان باید بر اساس قوانین میزبان (مقصد گردشگری یا اقامتگاه) رفتار نماید (رعایت کدهای اخلاقی) و میزبان در صورت عدم توجه مهمان می‌تواند او را از آنجا بیرون کند.

۲. **حضرت نوح (علیه‌السلام)؛** زمانی که همه‌جا را طوفان و آب فراگرفت، حرکت کشتی بر امواج سهمگین آغاز شد و کافران و مکذبان در گرداب غرق شدند. کشتی نوح (علیه‌السلام) به فرمان الهی پس از پایان طوفان بر فراز کوه جودی قرار گرفت و او و یارانش به سلامت و امنیت بر زمین گام نهادند. گفتن ذکر بسم‌الله، مقاومت کشتی در برابر طوفان‌های دریایی و ایمن بودن محل پهلویی کشتی تجاری آموزنده برای

مسافرت‌های دریایی (سفر با کشتی‌های کروز) هستند.

۳. **حضرت ابراهیم (علیه السلام)؛** تاریخ‌نویسان برای حضرت ابراهیم (علیه السلام) سه هجرت و مسافرت نقل کرده‌اند: از زادگاهش بابل به‌سوی شام، از شام به مصر و بازگشت از مصر به شام که همگی نوعی گردشگری با نام گردشگری تبلیغی هستند. البته این سفرها افزون از مسافرت‌های مداوم او از فلسطین به مکه در جریان مشایعت بانو هاجر و حضرت اسماعیل (علیه السلام) و ساختن مکانی زیارتی به نام کعبه است (یعقوبی، «گردشگری در قرآن»، ۱۳۷۶).

۴. **فرزندان یعقوب نبی (علیه السلام)؛** سه سفر در آیات قرآن برای فرزندان یعقوب (علیه السلام) به‌جز یوسف (علیه السلام) اشاره شده است: نخستین سفر از کنعان به مصر به اتفاق همه فرزندان به‌جز بنیامین، دومین سفر به اتفاق و همراهی برادر یازدهمی به نام بنیامین و سومین سفر، فرزندان یعقوب (علیه السلام) به‌همراه پدر و پایان هجران. یکی از پیام‌های سفرهای فرزندان یعقوب (علیه السلام) این است که در شرایط بد اقتصادی و تنگناهای معیشتی باید با برنامه‌ریزی و حفظ ارزش‌های انسانی با سایر شهرها و کشورها ارتباط و پیوند برقرار کرد (همان).

۵. **حضرت موسی (علیه السلام)؛** سفرهای این پیامبر از زمان نوزادی درون یک گهواره آغاز می‌شود! و نتیجه این سفر در سوره قصص چنین نقل می‌شود: «ما به‌زودی او را به تو (مادرش) برمی‌گردانیم و او را از رسولان قرار خواهیم داد.» (قصص/۷)؛ یعنی سفری که منتهی به رسالت و نبوت خواهد شد. مهم‌ترین سفر موسی (علیه السلام) که شباهت زیادی به گردشگری دارد در مجمع‌البحرین اتفاق می‌افتد. موسی (علیه السلام) در این سفر با حضرت خضر (علیه السلام) به سفر آموزشی می‌رود و حضرت خضر (علیه السلام) به‌نوعی نقش راهنمای تور را در این سفر به عهده می‌گیرد.

۶. **حضرت عیسی (علیه السلام)؛** چنانچه ذکر شد مسیح به معنای سیاح است و به‌دلیل مسافرت‌های دائمی او در راستای هدایت مردم باعث شده که حضرت عیسی (علیه السلام) در کتب دینی نمونه بارز و کامل یک گردشگر تبلیغی باشد (مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۴۰ق: ۲۷۸/۱۳-۲۸۶).

۷. **پیامبر اسلام (ص)؛** تأثیر متفاوت محیط بر روحیه انسان‌ها را حضور پیامبر (ص) در غار حرا و استفاده از آرامش آنجا برای دریافت اولین پیام‌های وحی آشکار می‌سازد (سوره علق). همچنین سفر معراج برای تغییر قبله مسلمانان (سوره اسراء) و هجرت او به شهر مدینه از مسافرت‌های عرفانی و سیاسی جریان‌ساز بشریت بوده‌اند.

۸. **سایر پیامبران؛** جهانگردی‌های ذوالقرنین (علیه السلام) و انتقال دانش مهندسی برای دفاع از مردم ضعیف (سوره کهف)، سفرهای هوایی حضرت سلیمان (علیه السلام) برای سرکشی از سرزمین‌های تحت حکومت خود در نقاط دوردست با تسخیر قدرت باد (سوره‌های ص، سبا و انبیاء)، مهاجرت حضرت لوط (علیه السلام) و سایر پیامبران از محیط‌های آلوده (سوره هود).

ج. توصیه‌های مسافرتی قرآن به گردشگران

بررسی آیات قرآن راهکارها و رهنمودهای ارزشمندی را در اختیار گردشگران قرار می‌دهد تا با عمل به آن‌ها نواقص اخلاقی در صنعت گردشگری (انبوه) فعلی رفع شده و الگویی مطابق با آموزه‌های قرآن تدوین گردد. اگرچه تمامی آیات قرآن سرشار از توصیه‌های اخلاقی و رفتاری برای انسان‌ها هستند؛ اما در این بخش تنها سعی خواهد شد تا موارد مرتبط با حوزه مسافرت و گردشگری بررسی شوند:

۱. **اهداف سفر؛** دسته‌بندی مسافران در ادبیات گردشگری معمولاً بر اساس نیت و هدف سفر انجام می‌شود (تفریحی یا کاری). با بررسی آیات قرآن کریم هم می‌توان به دسته‌بندی مشابه با گردشگری کاری و تفریحی اما کامل‌تر دست یافت:

- تجدید روحیه و تفریح: «پدر فردا یوسف را با ما بفرست که در چمن و مراتع بگردد و بازی کند و البته ما همه نگهبان اویم.» (یوسف/۱۲)؛

- تهیه رزق و روزی برای خانواده: «ای پدر! دستور داده شده که (بدون حضور برادرمان بنیامین) پیمانه‌ای (از غله) به ما ندهند؛ بنابراین برادرمان را با ما بفرست، تا پیمانه‌ای دریافت داریم.» (یوسف/۶۳)؛

- تجارت و کسب مال: «هرکس به‌عنوان مهاجرت به‌سوی خدا و پیامبر او از خانه خود بیرون رود، سپس مرگش فرا رسد، پاداش او بر خداست.» (نساء/۱۰۰)؛

- مهاجرت و جهاد در راه خدا: «آنان که ایمان آورده و هجرت نمودند و در راه خدا جهاد کردند، و آن‌ها که پناه دادند و یاری نمودند، آنان مؤمنان حقیقی‌اند.» (انفال/۷۴)؛

- سیر و سلوک عارفانه: «پاک و منزّه است خدایی که بنده‌اش را در یک شب از مسجد الحرام به مسجد الاقصی برد که گرداگردش را پربرکت ساخته‌ایم.» (اسراء/۱)؛

- آموزش و پرورش: «موسی به او گفت: آیا از تو پیروی کنم تا به من از آنچه به تو تعلیم داده‌شده بیاموزی و مایه رشد و صلاح است.» (کهف/۶۶)؛

- آشنایی و تبادل فرهنگی: «شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را از این طریق بشناسید.» (حجرات/۱۳)؛

- تبعید: «همان‌ها که از خانه و شهر خود، به‌ناحق رانده شدند، جز این‌که می‌گفتند: پروردگار ما، خدای یکتاست.» (حج/۴۰)؛

- دیدار اقوام: «همگی با خانواده خود پیش من آیید.» (یوسف/۹۳)؛

- بررسی و پژوهش: «من از سرزمین «سبأ» یک خبر قطعی برای تو آورده‌ام.» (نمل/۲۲).

۲. **آغاز سفر با یاد پروردگار؛** بهترین عمل برای هر فرد معتقدی این است که سفر خود را با نام خالق خود و توکل بر او آغاز کند؛ زیرا «خداوند توکل‌کنندگان را دوست می‌دارد.» (آل عمران/۱۵۲). حضرت نوح (علیه السلام) هم وقتی می‌خواست سفر خود را در یکی از بزرگ‌ترین طوفان‌های تاریخ آغاز کند از همسفران درخواست کرد تا نام خدا را بر زبان جاری سازند: «شما به کشتی سوار شوید تا کشتی هم با نام خدا روان شده و هم به ساحل نجات برسد همانا خدای من صاحب مغفرت و رحمت است.» (هود/۴۱).

۳. **بررسی وسایل پیش از سفر؛** پیش از سفر کنعانیان بدون اطلاع آن‌ها یک بار «آنچه را به‌عنوان قیمت پرداخته‌اند در بارهایشان گذاشته شد.» (یوسف/۶۲) و بار دیگر «بار قافله توسط افرادی مهیا شده و جام زرین میان آن‌ها جاسازی شد.» (یوسف/۷۰). یکی از نکاتی که کمتر در این دو آیه به آن دقت شده اینکه مسافران بهتر است پیش از سفر وسایلشان را شخصاً بررسی نمایند. متأسفانه برخی از گردشگران ایرانی عازم کشورهای همچون مالزی بدون اینکه اطلاع داشته باشند حمل کالاهای افراد ناشناسی را پذیرفته‌اند و پس از ورود به خاک آن کشورها به جرم حمل مواد مخدر به زندان و حتی اعدام محکوم شده‌اند (روزنامه تابناک، اعدام برای ۸۰ زندانی ایرانی در مالزی، ۱۳۹۵).

۴. **تعداد همراهان؛** امروزه سفرها به شکل‌های انفرادی (Backpackers)، خانوادگی، دوستانه و یا کاروانی و گروهی برنامه‌ریزی می‌شوند که قرآن هم برای هر یک از این نوع سفرها مثالی می‌زند:

- انفرادی: «چون موسی به آب مدین رسید مردمی را دید که از چاه آب می‌کشند.» (قصص/۲۳)؛
- خانوادگی: «پس چون موسی مدت را به سر رسانید، همسر خود را برداشته و به راه افتاد.» (قصص/۲۹)؛
- دوستانه: «پدر فردا یوسف را همراه ما بفرست که برگردد و بازی کند و ما او را حفاظت می‌کنیم.» (یوسف/۱۲)؛

- کاروانی و گروهی: «کاروانی بیامد و مأمور آب خویش را بفرستادند. و مگر داستان آنان که هزاران نفر بودند و از دیار خویش از بیم مرگ بیرون شدند را نشنیده‌ای؟!» (بقره/۲۴۳).

۵. **انتخاب راهنمای مناسب؛** امروزه راهنمایان تور با هر گروه گردشگری‌ای همراه هستند تا ناگفته‌ها و ناخوانده‌های راه را برای مسافران بازگو کنند. بخشی از داستان همراهی حضرت موسی (علیه‌السلام) و حضرت خضر (علیه‌السلام) به انتخاب راهنما و همراه سفر اشاره دارد.

۶. **نگاه متفکرانه حین سفر؛** مسافران باید چشم را در خلال سفر باز کنند تا دل‌هایشان بینش و هوش یابد (حج/۴۶) و جهان و نظام هستی را با درک عمیق‌تری به‌نظاره بنشینند.

۷. **تعداد وعده‌های غذایی؛** کمیت و مقدار وعده غذایی موردنیاز بدن مهم است. بسیاری سه وعده غذا را می‌خورند و برخی از شام پرهیز می‌کنند. خداوند با رهنمودش در کتاب قرآن از دو وعده مانده آسمانی یاد می‌کند که برای حضرت مریم (علیها‌السلام) می‌فرستاد: «و آنان روزی ویژه خویش را صبحگاهان و شامگاهان دارند.» (مریم/۶۲).

۸. **خوردن طعام حلال؛** غذا و تغذیه در زمره نیازهای بنیادین انسان است. نیازی که پیوسته مطرح بوده و انسان را دائماً به تأمین آن وامی‌دارد. غذا ابزاری جهت آزمایش صحت ایمان است که نشان از اهمیت غذا و تغذیه در زندگی انسان دارد. برخی از اقوام گذشته به‌وسیله غذا مورد آزمایش الهی قرار گرفتند و غذایی سخت‌گریبانگیر آن‌ها شد، مانند: آوارگی قوم بنی‌اسرائیل به‌دلیل ایرادگیری از غذاهای حلال منّ (نوعی قارچ یا شیره درخت) و سلوی (نوعی پرنده) و اخراج حضرت آدم (علیه‌السلام) و حوا (علیها‌السلام) از بهشت با

مصرف خوردنی ممنوعه (شاید گندم) (بقره/ آیات ۳۵، ۵۷ و ۶۱).

۹. **نماز مسافر؛** نماز اوج تجلی عبودیت در برابر خالق است اما به مسافران برای تسهیل سفر و دور بودن از خطرات راه اجازه داده شده که نمازهای خود را کوتاه کنند: «همه نمازها و نماز میانه را مواظبت کنید و برای خدا مطیعانه به پای خیزید. و اگر در حال ترس بودید می توانید پیاده و سواره نماز گزارده و چون ایمن شدید خدا را یاد کنید.» (بقره/ ۲۳۸ و ۲۳۹).

۱۰. **روزه مسافر؛** تسهیل امر روزه داری راحتی مسافران را در سفر به دنبال خواهد داشت: «هرکسی مریض و یا مسافر باشد به جای آن چند روزی از ماه های دیگر روزه بگیرد خدا برای شما آسانی و سهولت را خواسته است.» (همان/ ۱۸۵).

۱۱. **اعمال ممنوع در سفر؛** گردشگران باید قوانین اخلاقی را در مقصدهای گردشگری رعایت کنند، البته این موارد در مراکز عبادی شدیدتر می شوند: «اگر کسی در این ماه ها به احرام حج درآمد دیگر با زنان نیامیخته و مرتکب دروغ و جدال نشود.» (همان/ ۱۹۷).

۱۲. **جدائی مؤدبانه؛** اگر همسفران در طول سفر به تفاهم اخلاقی و رفتاری نرسند بهتر است از هم جدا شوند، البته جدایی باید با ذکر دلایل منطقی و معقول مطرح شود: «گفت اینک (موقع) جدایی میان من و تو است و تو را از توضیح آنچه توانایی شکیبایی اش را نداشتی خبردار می کنم.» (کهف/ ۷۸).

د. توصیه های قرآن به فعالان گردشگری

اسلام همان گونه که راهنمای اندیشه ها، رفتارها و عبادات گردشگران است، تعیین کننده هنجارهای تولیدی، توزیعی و مصرفی کسب و کارهای گردشگری هم خواهد بود. آشنایی با آیات مرتبط با سفر و مهمان نوازی برای فعالان این صنعت ضرورتی حتمی و برای اساتید و دانشجویان این رشته مفید و روشنگر می باشد. در این بخش سعی شده است تا آیات مربوط به مشاغل و خدمات دهندگان صنعت گردشگری به صورت موضوعی بررسی شوند.

۱. **برقراری امنیت در مسیرهای سفر؛** سفر باید حتی الامکان به دور از هرگونه خطری انجام شود و التزام سفر به نوع امنیت (جانی و مالی) از شرایط لازم و ضروری است؛ بنابراین مسئولان گردشگری باید چنان نظارتی بر مسیرهای کشور داشته باشند که گردشگران «در این روستا و شهرهای نزدیک به هم، شب ها و روزها با ایمنی سفر کنند.» (سبا/ ۱۸).

۲. **پرهیز از اسراف؛** اسراف در هر زمینه ای که باشد کاری حرام و ناپسند است. خداوند در کتاب خود قرآن نیز می فرماید: «بخورید و بیاشامید، ولی زیاده روی نکنید که خداوند مسرفان را دوست نمی دارد.» (انعام/ ۱۱۴). اسراف از منظر قرآن کریم تعاریف متعددی دارد، مانند: ۱. از حد گذشتن در گناه و نافرمانی و از حد گذشتن در انفاق (فرقان/ ۶۷)؛ ۲. زیاده روی در خوردن یا مصرف آنچه حلال است (انفال/ ۶۹؛ انعام/ ۴ و ۱۴۱)؛ و ۳. افراط و زیاده روی در کار یا عمل (اسراء/ ۳۳). همچنین برای جزای کسانی که اسراف می کنند در آیه ۴۳ سوره غافر می فرماید: «مسرفان اهل دوزخند.» در زمینه بهینه سازی هزینه ها اسلام معتقد است که

واسطه‌هایی که ارزش افزوده ایجاد نکرده و غیرمولد هستند باید از طول مجاری توزیع حذف گردند زیرا کاهش هزینه‌های حمل و نقل و افزایش رضایت مشتریان از طریق دسترسی آسان و به موقع به کالا و خدمات، رکن اساسی توزیع فیزیکی در فرآیند بازاریابی اسلامی است (دهقان و همکاران، «بررسی اصول و ارزش‌های حاکم بر راهبردهای رقابتی بر مبنای ارزش‌های اسلامی (مورد مطالعه: صنایع غذایی و آشامیدنی استان خراسان جنوبی)»، ۱۳۹۳). همچنین حدود ۴ تا ۶ درصد از بودجه کل هتل صرف هزینه انرژی می‌شود (محمودی، آشنایی با مدیریت و عملیات بخش‌های گوناگون هتل، ۱۳۹۸) و هزینه‌های انرژی را می‌توان با گام‌هایی ساده مثل تصحیح رفتار کارکنان کاهش داد.

۳. امانت‌داری؛ سابقه گرددشگری همراه با امانت‌داری گره خورده و از این رو بر شاغلان لازم است تا حیثیت شغلی خود را از یاد نبرند و در حفظ امانت کوشا بوده و خیانت نکنند. به طور مثال، در معاملات ارزی گاهی مشتری از صراف طلبکار می‌شود یا اینکه چیزی اعم از پول و غیره را نزد هتلدار امانت می‌گذارد که او باید تا تحویل امانت به آن مشتری امین او باشد. خداوند می‌فرماید: «به شما انسان‌ها فرمان می‌دهم که امانت را به اهلش واگذار کنید.» (نساء/۵۸)؛

۴. حفاظت از محیط زیست؛ هر کسب و کار، گرددشگر و مقصدی در گرددشگری اسلامی باید راهبردهای سازگار با محیط زیست را به شکل فعال اتخاذ نموده و به این امر باید در تمام مراحل سفر از انتخاب وسایل سفر، نحوه اعمال و رفتار در حین سفر و تجارب نهایی سفر توجه نماید. خداوند در قرآن می‌فرماید: «هرچیز که به تو عطا نموده‌ام از قوای ظاهری، باطنی، مال و سایر نعمت‌های دنیا، بکوش تا از آن ثواب و سعادت خانه آخرت به دست بیاوری و بهره‌ات را هم از دنیا فراموش مکن، و تا توانی به خلق نیکی کن که چنانکه ما به تو نیکی و احسان کرده‌ایم و هرگز روی زمین فتنه و فساد بر مینگیز که ما مفسدان را هرگز دوست نداریم.» (قصص/۷۷).

درس‌های زیبایی برای بشر در آیه فوق وجود دارد اما به طور خلاصه می‌توان گفت این آیه به انسان یادآوری می‌کند تا از نعمت‌های الهی مسئولانه استفاده نموده و باعث زیان جبران‌ناپذیر در محیط اطراف نشود. به طور مثال، در آموزه‌های اسلامی درباره حج و عمره حکم شده است که از بین بردن گیاهان و کشتن حیوانات اجتناب شود؛ زیرا جمعیت عظیم زائران کعبه می‌توانند تمام آثار حیات را در شهر مکه از بین ببرند، موضوعی که در ادبیات گرددشگری به آن مدیریت رویدادهای گرددشگری گفته می‌شود.

۵. حفظ سلامت کارکنان؛ کار و کارگر در دین اسلام بسیار ارزشمند هستند و آیات گوناگون قرآن بر این گفته صحه می‌گذارند (بقره /۱۹۸؛ نحل /۱۴؛ اسراء ۱۲ و ۶۶). استفاده زیاد از رایانه در دفاتر مسافرتی صدمات فیزیکی گوناگونی مانند: بیماری‌های چشمی، سردرد، کمردرد، درد در ناحیه مچ، ساعد و انگشتان برای کارکنان فروش تور و بلیت به همراه دارد. پیامبر به کارفرمایان توصیه می‌کند: «کارگران را به چیزی وادار نکنید که برای آن‌ها سخت و دشوار است و اگر چنین کردید، به آنان یاری رسانید.» (بیهقی، السنن الکبری، ۱۴۲۴ق: ۴۲/۹).

۶. رعایت حق تألیف (کپی‌رایت)؛ سرقت محتوای تارنماهای معرفی مقصدها و جاذبه‌های گردشگری مهم‌ترین شکل نقض قانون حق تألیف در گردشگری الکترونیک است. برخی از آژانس‌های مسافرتی زمان طولانی را صرف نگارش مقاله و جمع‌آوری محتوای بصری (فیلم و عکس) درباره جاذبه‌های گردشگری می‌کنند که این تلاش‌ها و هزینه‌ها با چند کلیک ساده (بدون اشاره به منبع اصلی) در تارنماهای دیگری به نمایش درمی‌آیند. این مسئله سالیان متمادی در کشور درباره آن بحث گردیده اما متأسفانه به‌صورت جدی اجرایی نمی‌شود. فقهای اسلام با استناد به آیات قرآن (نساء / ۲۱ و ۱۶۲؛ توبه / ۳۴)، روایات و نیز سیره مستمره متشرعه، اصل کلی لزوم احترام به کار و سرمایه مسلمانان و حرمت هرگونه دخل و تصرفی را بدون اجازه مالک استنباط کرده و در صورت ایجاد مزاحمت و تعدی و تجاوز به اموال سایرین، ضمانت پرداخت خسارت به صاحب مال را واجب می‌دانند (موسوی، حق تألیف در حقوق اسلامی، ۱۳۸۳).

۷. عدم برخورد فیزیکی با گردشگران متخلف؛ حق برخورد بدنی در تربیت دینی وجود ندارد لذا شایسته است تا برای حل مشکل با گفتگو وارد عمل شوند. در صورت عدم نصیحت‌پذیری گردشگر باید او را بر اساس قوانین وزارت گردشگری از تور کنار گذاشت. خداوند درباره ویژگی‌های اخلاقی پیامبر می‌فرماید: «به رحمت الهی، با آنان نرم‌خو و پرمهر شدی. اگر تندخو و سخت‌دل بودی بی‌شک از پیرامونت پراکنده می‌شدند.» (آل‌عمران/۱۵۹).

۸. خدمت بدون منت؛ کارکنان صنعت گردشگری باید از گفتن هر کلمه‌ای که نشانه منت‌گذاری است پرهیز کنند. خداوند متعال فرموده‌اند: «بخشش‌های خود را با منت و آزار باطل نسازید.» (بقره/۲۶۴)؛

۹. روابط غیرشرعی؛ متأسفانه بسیاری از کارکنان بخش رزرواسیون برخط گردشگری بدون توجه به نکات اخلاقی به ارتباط با جنس مخالف (با اصطلاح جذب مشتری!) می‌پردازند. به‌طور مثال، برای مشتریان جنس مخالف شکلک قلب می‌فرستند و یا از واژه‌هایی همچون عزیزم برای خطاب قرار دادن آن‌ها بهره می‌برند. خداوند در قرآن کریم به بانوان توصیه می‌کنند: «به‌گونه‌ای هوس‌انگیز سخن نگویند که بیماردلان در شما طمع کنند؛ بنابراین به شیوه‌ای پسندیده سخن بگویند.» (احزاب/۳۲).

نتیجه

بحث گردشگری و سیاحت با تأثیرات مختلفی که در دنیا دارد به شاخه‌های مختلفی تقسیم شده و یکی از شاخه‌های آن بحث گردشگری دینی است. گردشگری و مسافرت در دین اسلام معنای متفاوتی از جهان‌بینی مادی‌گرایان و گردشگری انبوه آنان داشته و البته کارکردها و ابعاد گوناگونی دارد. خداوند متعال بارها در آیات خود بشر را فراخوانده که به این مسئله توجه کنند که این آیه‌ها افق‌هایی است در جهت رشد باورهای اعتقادی و توحید و إنالله و إنا الیه راجعون در قرآن در همین راستاست.

در این مطالعه تلاش شد تا بر اساس آموزه‌های قرآن کریم درباره مسافرت و گردشگری موضوعات و مفاهیم جدیدی برای مقابله با دیدگاه لذت‌جویی صرف در گردشگری مطرح و بررسی گردند. با شناسایی آیات قرآنی مرتبط با حوزه گردشگری و چهار دسته کاربردی برای بهبود گردشگری انبوه فعلی و معرفی گردشگری

اسلامی جایگزین به دست آمد: ۱. انواع مسافرت، ۲. الگوهای مسافرت، ۳. توصیه‌های سفر به مسافران و گردشگران، و ۴. توصیه به فعالان گردشگری. گردشگران تراز اسلامی مطابق با دستور خداوند در قرآن کریم به چهار نوع سفر با نام‌های: ۱. سیر، ۲. سیاحت، ۳. هجرت (کوچ)، و ۴. زیارت خواهند رفت و اساس تمام این سفرها سیر الی الله و عبرت‌آموزی از سرگذشت پیشینیان است؛ چراکه انسان در هر سفری باید نیت خالص الهی داشته باشد.

امروزه فضای مجازی بر تمام ابعاد زندگی انسان‌ها از جمله انتخاب مقصد سفر و نحوه فعالیت‌های گردشگری سایه افکنده و نقش اینفلوئنسرها و بلاگرها در تغییر ذائقه مردم از سایرین پررنگ‌تر است. این افراد با دریافت پول از کشورها و افراد هرگونه مقصد و سفری را بدون توجه به جنبه‌های اخلاقی آن تبلیغ می‌کنند؛ اما قرآن کریم از الگوهایی برای گردشگری طرز اسلامی مثال می‌زند که دلسوزترین افراد برای رستگاری و هدایت مردم هستند. داستان زندگی این پیامبران و انبیاء الهی که بدون هیچ چشمداشت و دستمزدی به مردم خدمت می‌کردند سرشار از آموزه‌های اخلاقی و عرفانی همچون رعایت حق میزبان، توجه به امنیت اسباب سفر، ترویج ارزش‌ها، کمک به سایرین، و توجه به یادگیری و آموزش است. با تقسیم‌بندی آیات مسافرتی دو گروه مخاطب توصیه‌های کاربردی قرآن هستند: گردشگران و فعالان این صنعت. مجموع این توصیه‌ها در جدول ۲ ارائه شده‌اند.

جدول ۲. توصیه‌های قرآن به گردشگران و فعالان صنعت در گردشگری تراز اسلامی

گردشگران	فعالان
اهداف سفر (داشتن نیت الهی)	برقراری امنیت در مسیرهای سفر
آغاز سفر با یاد پروردگار	پرهیز از اسراف
بررسی وسایل پیش از سفر	امانت‌داری
تعداد همراهان	حفاظت از محیط‌زیست
انتخاب راهنمای مناسب	حفظ سلامت کارکنان
نگاه متفکرانه حین سفر	رعایت حق نشر
تعداد وعده‌های غذایی	عدم برخورد فیزیکی با گردشگران متخلف
خوردن طعام حلال	خدمت بدون منت
رعایت احکام نماز و روزه	توجه به روابط غیرشرعی
ممنوعیت بعضی اعمال در سفر	
جدائی مؤدبانه	

در کل می‌توان این گونه گفت که گردشگری تراز اسلامی زمانی امضاء تأیید قرآن را خواهد گرفت که

رعایت مؤلفه‌های زیر را سرلوحه خویش قرار داده باشد:

- عدم استفاده از مکان‌های دارای سبک غربی برای لذت‌جوئی صرف، اما سیر و سیاحت در جاذبه‌های فرهنگی، مذهبی و تاریخی جهت عبرت‌پذیری (جدول ۱)؛
- الگو قرار دادن بزرگان دین برای تدوین کدهای اخلاقی سفر؛
- رعایت توصیه‌های قرآنی از جانب گردشگران و فعالان صنعت در تمام اوقات سفر (جدول ۲)؛
- پررنگ بودن نقش نهادهای دینی برای ارائه مشاوره به تمام ذینفعان گردشگری تراز اسلامی و آشناسازی آنان با تعالیم قرآن در این حوزه؛
- تولید درآمد برای ساکنان، تقویت ارزش‌های انسانی، و تأثیر منفی کم بر اجتماع و محیط‌زیست؛
- احترام به جوامع میزبان استقبال‌کننده از گردشگران مسلمان و غیرمسلمان؛
- و احترام به ادیان گوناگون و اجازه به پیروان آن‌ها برای بازدید از مراکز اسلامی.

منابع

۱. قرآن، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، دارالقرآن الکریم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، قم: ۱۳۷۳ ش.
۲. ابن منظور، جمال الدین محمد، لسان العرب، دارالاحیاء التراث العربی، بیروت: ۱۴۱۶ ق.
۳. بهرام پور، ابوالفضل، نسیم حیات، آوای قرآن، قم: ۱۳۸۵.
۴. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم و حجتی، سید محمدباقر، تفسیر کاشف: ترسیمی از چهره موزون سور قرآن و روابط آیات، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران: ۱۳۷۸.
۵. بیهقی، احمد بن حسین، السنن الکبری، دار الکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۲۴ ق.
۶. پاپلی یزدی، محمدحسین و سقائی، محمد، گردشگری: ماهیت و مفاهیم، سمت، تهران: ۱۳۹۳.
۷. پیروی، زهره، سفر و گردشگری، مرکز نشر هاجر، قم: ۱۳۹۶.
۸. جان جهانی، محمدعلی، زم، چاپ دوم، انتشارات کتاب جمهور، تهران: ۱۳۸۲.
۹. جمالی‌نژاد، مهدی، گردشگری اسلامی، آرما، اصفهان: ۱۳۹۱.
۱۰. حسینی، میرزا حسن، خاوری، سحر و سلیمان‌پور، مسلم، «تبیین گردشگری حلال با توجه به آیات قرآنی»، فصلنامه مطالعات قرآنی، سال ۱۱، شماره ۴۲، ۱۳۹۹.
۱۱. حیدری‌چیان، رحیم، مبانی برنامه‌ریزی صنعت توریسم، سمت، تهران: ۱۳۸۷.
۱۲. دهقان، حسین، کریم‌پور، عبدالحسین، پدرود، اسدالله و آبیاری، صدیقه، «بررسی اصول و ارزش‌های حاکم بر راهبردهای رقابتی بر مبنای ارزش‌های اسلامی (مورد مطالعه: صنایع غذایی و آشامیدنی استان خراسان جنوبی)»، نشریه علمی - پژوهشی بهبود مدیریت، سال هشتم، شماره ۲، پیاپی ۲۴، ۱۳۹۳.
۱۳. دیماند، موریس اسون، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران: ۱۳۹۰.
۱۴. رنجبریان، بهرام و زاهدی، محمد، شناخت گردشگری، چهارباغ، اصفهان: ۱۳۹۱.
۱۵. روزنامه تابناک، اعدام برای ۸۰ زندانی ایرانی در مالزی، کد خبر: ۶۴۲۶۲۲ تاریخ انتشار ۰۲ آذر ۱۳۹۵.
۱۶. سقائی، محسن و آبدار اصفهانی، مهدی، «گردشگری از دیدگاه قرآن و روایات»، فصلنامه قرآن و علوم بشری، سال دوم، شماره ۲، ۱۳۹۳.
۱۷. شفق، سیروس، حسونند، عباس و مصلحی، محسن، ضرورت‌ها و ظرفیت‌های گردشگری اسلامی و رویکردهای آن (از منظر الگوهای فرهنگی اسلام و فقه اسلامی)، برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال ۲، شماره ۶، ۱۳۹۱.
۱۸. طباطبائی، محمدحسین. تفسیر المیزان، ترجمه محمدباقر موسوی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، قم: ۱۳۹۸.

۱۹. غضنفرپور، حسین، پایدار، ابوذر و شرفی، حجت‌الله، جغرافیای گردشگری با تأکید بر گردشگری زیارتی، نور علم، تهران: ۱۳۹۲.
۲۰. فلاح‌تفتی، فاطمه. پژوهشی فقهی - حقوقی در الزام حکومتی بر حجاب زنان جهانگرد، فقه و مبانی حقوق اسلامی، شماره ۵۰ (۲) ۱۳۹۶.
۲۱. کروی، مهدی و محمودی، مصطفی. اخلاق گردشگری از منظر قرآن و حدیث و سازمان جهانی گردشگری. قرآن و علم، سال ۱۲، شماره ۲۲.
۲۲. کیانی، محمدیوسف، تاریخ هنر و معماری ایران در دوران اسلامی، سمت، تهران: ۱۳۹۵.
۲۳. مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی، بحار الأنوار: الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، داراحیاء التراث العربی، بیروت: ۱۴۴۰ق.
۲۴. محمودی، مصطفی، آشنایی با مدیریت و عملیات بخش‌های گوناگون هتل، مهکامه، تهران: ۱۳۹۸.
۲۵. مخلصی، عباس، پژوهشی درباره ورود کفار به حرم امامان (علیهم السلام)، میقات حج، شماره ۲۶ (۱۰۲) ۱۳۹۶.
۲۶. مکارم‌شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دارالکتب الإسلامية، تهران: ۱۳۸۹.
۲۷. موسوی، سیدرضا، حق تألیف در حقوق اسلامی، نشریه الهیات و معارف اسلامی (مطالعات اسلامی)، شماره ۶۴، ۱۳۸۳.
۲۸. هاشمی‌رفسنجانی، اکبر، تفسیر راهنما، مؤسسه بوستان کتاب، تهران: ۱۳۹۵.
۲۹. یاوری، کاظم؛ رضاقلی‌زاده، مهدیه؛ آقایی، مجید و مصطفوی، محمدحسن، «تأثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، فصلنامه تحقیقات اقتصادی، ۴۵ (۲)، ۱۳۸۹.
۳۰. یعقوبی، ابوالقاسم، «گردشگری در قرآن»، فصلنامه علمی-پژوهشی کاوشی نو در فقه، شماره ۱۴، ۱۳۷۶.

References

۱. The Holy Quran.
۲. Bahardeen, F. The ۶ Key needs of Muslim Travelers. ۲۰۱۴. Available at: <https://www.linkedin.com/pulse/۲۰۱۴۰۷۰۲۰۲۳۴۲۴-۴۶۶۹۴۸۴۴-the-۶-key-needs-of-themuslim-travelers> (accessed ۲۰ July ۲۰۲۱).
۳. Bahrapour, Abulfazl. The Breeze of Life, Awaye Quran, Qom: ۲۰۰۶.
۴. Beyhaqi, Ahmad bin Hossein. Al-Sunan al-Kubra, Dar al-Kutub al-Ilamiyyah, Beirut - Lebanon: ۱۴۲۴ A.H.
۵. Biazar Shirazi, Abdul Karim and Hojjati, Seyyed Mohammad Baqir. Tafsir Kashif: A Drawing of the Rhythmic Face of the Quranic Surah and the Relationships of the Verses. Islamic Culture Publishing House, Tehran: ۱۹۹۹.
۶. Dehqan, Hossein, Karampour, Abdul Hossein, Pedroud, Asadullah and Abyari, Siddiqeh. Investigating the Principles and Values Governing Competitive Strategies based on Islamic Values (Case Study: Food and Beverage Industries of South Khorasan Province). Scientific-Research Journal of Management Improvement, ۲۰۱۳, Year ۸, Number ۲, Series ۲۴, pp. ۱۲۸-۹۹.
۷. Demand, Maurice Eson. Guide to Islamic Industries, Translated by Abdullah Faryar. Scientific and Cultural Publications, Tehran: ۲۰۱۱.
۸. Falah Tafti, Fatima. A Jurisprudential-legal Research on the Government's Requirement for Hijab for Women Travelers. Islamic Jurisprudence and Fundamentals of Law, ۲۰۱۷, No. ۵۰ (۲) pp. ۴۴۱-۴۶۴.
۹. Ghazanfarpour, Hossein, Paydwar, Abuzar and Sharifi, Hojatullah. Geography of Tourism with an Emphasis on Pilgrimage Tourism. Noor Ilm, Tehran: ۲۰۹۱۳.
۱۰. Haidari Chianeh, Rahim. The Basics of Tourism Industry Planning. SAMT, Tehran: ۲۰۰۸.
۱۱. Hall, m. C. & Williams, a. Tourism and Innovation. Routledge, London: ۲۰۱۹.
۱۲. Hashimi Rafsanjani, Akbar. Tafsir Rahnuma (Interpretation of the Duide). Bustan Kitab Institute, Tehran: ۲۰۱۶.
۱۳. Hosseini, Mirza Hassan, Khavari, Sahar and Suleimanpour, Muslim. Explanation of Halal Tourism according to Quranic Verses. Quranic Studies Quarterly, ۲۰۲۰, Year ۱۱, Number ۴۲, pp. ۱۶۷-۱۹۲.

١٤. Ibn Manzoor, Jamal al-Din Mohammad. Lisan al-Arab, ٢ Volumes. Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: ١٤١٦ A.H.
١٥. Inkson, C. & Minnaert, L. Tourism Management: An Introduction. Sage, Calif: ٢٠١٨.
١٦. Jamalinejad, Mehdi. Islamic Tourism. Arma, Isfahan: ٢٠١٢.
١٧. Janjahani, Mohammad Ali. Zam, Second Edition. Kitab Jumphur Publishing House, Tehran: ٢٠٠٣.
١٨. Karroubi, Mehdi and Mahmoudi, Mustafa. Tourism Morality from the Perspective of Quran and Hadith and World Tourism Organization. Quran and Science, ٢٠١٨, Year ١٢, Number ٢٢, pp. ٦٣-٧٦.
١٩. Kiyani, Mohammad Yousuff. History of Iranian art and Architecture in the Islamic Era. SAMT, Tehran: ٢٠١٦.
٢٠. Mahmoudi, Mustafa. Introduction to the Management and Operation of Various Departments of the Hotel, Mehkameh, Tehran: ٢٠١٩.
٢١. Majlisi, Mohammad Baqir bin Mohammad Taqi. Bihar Al-Anwar: Al-Jame' li Durarr Akhbar al-Aimma al-Athar. Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: ١٤٤٠ A.H.
٢٢. Makarem Shirazi, Naser. Tafsir Nemouneh (The Ideal Exegesis). Dar al-Kutub al-Islamiyyah, Tehran: ٢٠١٠.
٢٣. McNally, M.-A. & Maroun, W. It is not Always Bad News: Illustrating the Potential of Integrated Reporting Using A Case Study in the Eco-tourism Industry. Accounting, Auditing & Accountability Journal, ٢٠١٨, ٣١(٥), pp. ١٣١٩-١٣٤٨.
٢٤. Mousavi, Seyyedreza. Copyright in Islamic Law, Theology and Islamic Studies (Islamic Studies) Journal, ٢٠٠٤, No. ٦٤, pp. ١٢٣-١٦٦.
٢٥. Mukhlisi, Abbas. A Research about the Entry of Infidels into the Imams' Shrine. Miqat Hajj, ٢٠١٧, No. ٢٦(١٠٢) pp. ٣١-٦٢.
٢٦. Papuli Yazdi, Mohammad Hossein and Saqaei, Mohammad. Tourism: Its Nature and Concepts. SAMT, Tehran: ٢٠١٤.
٢٧. Piravi, Zurah. Travel and Tourism. Hajar Publishing Center, Qom: ٢٠١٧.
٢٨. Ranjbarian, Bahram and Zahedi, Mohammad. Knowledge of Tourism, Chaharbagh, Isfahan: ٢٠١٢.
٢٩. Razaq, S., Hall, C.M. & Prayag, G. The Capacity of New Zealand to Accommodate the

- Halal Tourism Market—or Not. *Tourism Management Perspectives*, ۲۰۱۶، ۱۸: ۹۲-۹۷.
۳۰. Redi, F. & Fernandez, J. I. P. Describing Coopetition among Destinations: Evidence from the Unwto Silk Road Program Ethics and Decision-making for Sustainable Business Practices. *IGI Global*, ۲۰۱۸، pp. ۲۱۷-۲۳۸.
۳۱. Rosenberg, P. & Choufany, H.M. Spiritual Lodging—The Shariah Compliant Hotel Concept. ۲۰۰۹. Available at: www.hoteliers.com/hots_fshw.php?mwi=۴۰۱۰ (accessed ۸ August ۲۰۲۱).
۳۲. Saqaei, Mohsen and Abdar Isfahani, Mehdi. Tourism from the Perspective of the Quran and hadiths. *Quran and Human Sciences Quarterly*, ۲۰۱۴، Second Year, Number ۲، pp. ۹۳-۱۰۵.
۳۳. Shafaqi, Siros, Hassanvand, Abbas and Moslehi, Mohsen. The Needs and Capacities of Islamic Tourism and Its Approaches (from the Perspective of Cultural Patterns of Islam and Islamic Jurisprudence). *Regional Planning*, ۲۰۱۲، Year ۲، Number ۶، pp. ۱-۱۳.
۳۴. Tabatabai, Mohammad Hossein. *Tafsir al-Mizan*, Translated by Mohammad Baqir Mousavi. Qom Seminary Teachers Society, Islamic Publications Office, Qom: ۲۰۱۹.
۳۵. Tabnak Newspaper. Execution for ۸۰ Iranian Prisoners in Malaysia. News Code: ۶۴۶۶۲۲، Publication date, November ۲۲، ۲۰۱۶.
۳۶. Yaqubi, Abulqasim. Tourism in the Quran. *Scientific-Research Quarterly of New Exploration in Jurisprudence*, ۱۹۹۷، No. ۱۴.
۳۷. Yavari, Kazim; Reza Qulizadeh, Mahdia; Aghaei, Majid and Mostafavi, Mohammad Hassan. The Effect of Tourism Expenditure on the Economic Growth of Member Countries of the Organization of Islamic Conference. *Economic Research Quarterly*, ۲۰۱۰، ۴۵ (۲)، pp. ۲۱۹-۲۴۲.